QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)
FILOLOGIYA
PHILOLOGY
https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i10.103

# O‘ZBEK TILIDA “MA’RIFAT” SEMASI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING O‘QUV LUG‘ATLARIDA BERILISHI

***Hurmatoy Narzullayeva,***
*Osiyo texnologiyalar universiteti*
*o’qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi*

**Annotatsiya:** maqolada o‘zbek tilidagi “ma’rifat” tushunchasini ifodalovchi birliklarning izohli va o‘quv lug‘atlarida berilishi tahlil qilinadi. “Ma’rifat” leksemasining lug‘atdagi talqini, uning “ma’naviyat” semantik maydonidagi o‘rni hamda “ma’rifat” mikromaydoniga kiruvchi birliklarning lug‘atlarda aks etish xususiyatlari yoritiladi. Mavjud lug‘atlardagi izohlarning o‘ziga xos kamchiliklari aniqlanib, o‘quv lug‘atida “ma’rifat” umumiy semali birliklarni berishning lug‘at maqolasi modeli taklif etiladi.

**Kalit so‘zlar:** ma’rifat, ma’naviyat, atov birligi, mikromaydon, o‘quv lug‘ati, izohli lug‘at, lug‘at maqolasi, leksikografiya, o‘zbek tili.

**Аннотация**: в статье анализируется представление единиц, выражающих понятие «маърифат» (просвещение), в толковых и учебных словарях узбекского языка. Рассматриваются словарная трактовка лексемы «маърифат», её место в семантическом поле «духовность» и особенности отражения в словарях единиц микрополя «маърифат». Выявляются недостатки существующих словарных толкований и предлагается модель словарной статьи для учебного словаря.

**Ключевые слова**: маърифат, духовность, номинативная единица, микрополе, учебный словарь, толковый словарь, словарная статья, лексикография, узбекский язык.

**Annotation**: the article analyses how units expressing the concept of “ma’rifat” (enlightenment) are presented in explanatory and educational dictionaries of the Uzbek language. It examines the dictionary interpretation of the lexeme “ma’rifat”, its place in the semantic field of “spirituality”, and the way the units of the “ma’rifat” micro-field are reflected in dictionaries. Shortcomings of existing dictionary definitions are identified, and an entry model for an educational dictionary is proposed.

**Key words**: ma’rifat, spirituality, nominative unit, micro-field, educational dictionary, explanatory dictionary, dictionary entry, lexicography, Uzbek language.

**KIRISH**. Ma’naviyat va ma’rifat masalalari mustaqillik yillarida davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi, bu esa tilimizning ma’naviy-ma’rifiy leksikasini tizimli o‘rganish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu munosabat bilan bu tizimga kiruvchi birliklarning alohida lug’at

formatida tadqiq etilishi o’zbek tili leksikasining bir qadar boyishiga olib keladi. Jonli so’zlashuv leksikonida mavjud, ammo qog’oz yoki electron shaklda birlashib foydalanuvchilar qo’liga yetib bormagan birliklarning jamlanishiga asos bo’ladi.

**ADABIYOTLAR TAHLILI**. So‘nggi yillarda “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasining alohida ma’noviy guruhlari tadqiq etildi: G.Tojiyeva “milliy g‘oya” tushunchalarini ifodalovchi atov birliklarini [2], F.Yuldashev “e’tiqod” [3], Sh.Bobojonova “axloq” umumiy semali birliklarni [4], N.Mirxaydarova esa o‘zbekcha “ma’naviyat” va ruscha “духовность” arxisemali leksemalarni chog‘ishtirma aspektda o‘rgandi [1]. Bu ishlarda “ma’rifat” tushunchasi, asosan, katta tizimning bir qismi sifatida ko‘rildi. N. Mirxaydarova “ma’naviyat” maydonini ikki oraliq ma’no guruhiga — “axloq” va “ma’rifat”ga ajratib, ularning farqlovchi belgilarini ko‘rsatdi va lug‘atlarda “ma’rifat” guruhiga oid tushunchalar nisbatan kam uchrashini qayd etdi [1]. Biroq “ma’rifat” birliklarining lug‘atlarda, ayniqsa o‘quvchi va talabaga mo‘ljallangan o‘quv lug‘atlarida qanday berilishi alohida masala sifatida yoritilmagan. Holbuki o‘quv lug‘ati tushunchani nafaqat izohlaydi, balki uni o‘zlashtirish, nutqda to‘g‘ri qo‘llash ko‘nikmasini ham shakllantiradi [12].

**METODLAR**. “Ma’rifat” tushunchasini ifodalovchi birliklarning mavjud lug‘atlardagi talqinini tahlil qilish, ularning o‘ziga xos jihatlari va kamchiliklarini aniqlash hamda o‘quv lug‘ati uchun lug‘at maqolasi modelini taklif etishdan iborat. Tadqiqotda tavsiflash, tasniflash, komponent va differensial-semantik tahlil, qiyosiy-taqqoslash hamda lug‘at ta’riflarini tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (O‘TIL) va “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” (O‘TEL) maqolalari, maxsus ma’naviyat lug‘atlari hamda yuqorida nomlangan dissertatsiyalarda keltirilgan lug‘at ma’lumotlari va ularning tahlillari olindi. “Ma’rifat” mikromaydoni birliklari [1] da berilgan ideografik xarita asosida ajratildi.

**NATIJALAR**. 1. “Ma’rifat” leksemasining izohli va etimologik lug‘atlardagi talqini. “Ma’rifat” arabcha so‘z bo‘lib, [1] da O‘TIL (II jild) ga tayanib keltirilishicha, “bilim, fan, ma’lumot, tanishish” ma’nolarini bildiradi va ikki asosiy ma’noda izohlanadi: 1) ta’lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, diniy, falsafiy g‘oyalar asosida kishilarning ong-bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan faoliyat; 2) tasavvufda har bir sufiy ruhiy kamolotga erishish yo‘lida bosib o‘tadigan maqomlardan biri. Shuningdek, so‘z ma’rifiy kamolotga yetishish istagida xotin-qizlarga ism sifatida ham qo‘yilishi qayd etiladi [1; 5]. O‘TELda bu so‘z “bildi, tanidi” ma’nosidagi arafa fe’lidan hosil bo‘lgan arabcha ma’rifat so‘ziga bog‘lanadi va o‘zbek tilida “o‘qitish, tarbiyalash, bilim berish” ma’nosini anglatadi [1; 6]. Arabcha uch undoshli o‘zakka ko‘ra ma’rifat so‘zi maorif bilan o‘zakdosh ekani ham ko‘rsatilgan [1].

Shunday qilib, lug‘at ta’rifida uch qatlam ajraladi: umumiy-lug‘aviy (bilim, ma’lumot), faoliyat bildiruvchi dunyoviy-ma’rifiy (ong va madaniyatni oshirish) hamda diniy-tasavvufiy (ruhiy maqom). Bu qatlamlarning birgalikda berilishi “ma’rifat” tushunchasining ko‘p qirraliligini ko‘rsatadi, lekin o‘quv lug‘ati uchun ularni alohida raqamlab, o‘quvchi yoshiga mos soddalashtirib berish zarur.

2. “Ma’rifat” mikromaydoni va uning semantik xususiyatlari. N. Mirxaydarova “ma’naviyat” maydonini ikki oraliq ma’no guruhi — “axloq” va “ma’rifat”ga ajratadi; “ma’rifat” mikromaydoniga haq, ruh, komillik, e’tiqod, poklik, zehn, tafakkur, ilm, zakovat, sabr, ishq, qalb, takvin, yaratuvchanlik, shijoat, oriflik, kalom, iroda, borliq, abadiyat, toliblik, ijod, donishmandlik kabi birliklar kiritilgan [1]. Ularni ma’no yaqinligiga ko‘ra shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin:

| Shartli guruh | Birliklar |
|---|---|
| Bilim va aql | ilm, zehn, tafakkur, zakovat, donishmandlik |
| Ruhiy-e’tiqodiy | haq, ruh, qalb, e’tiqod, poklik, ishq, oriflik, kalom |
| Kamolot va borliq | komillik, borliq, abadiyat, takvin |
| Irodaviy-ijodiy | iroda, sabr, shijoat, ijod, yaratuvchanlik, toliblik |

*Jadval 1. “Ma’rifat” mikromaydoni birliklarining shartli guruhlanishi ([1] dagi ro‘yxat asosida).*

Muallif “axloq” va “ma’rifat”ning farqlovchi semalarini ko‘rsatadi: axloq insonning tug‘ilishidan boshlab oilada egallana borsa, ma’rifat aql rivojlangach, bilim maskanlari va muassasalarida shakllanadi; axloq fe’l-atvor va fazilatni, ma’rifat bilim va idrokni aks ettiradi [1]. Muhimi, “axloq” guruhidagi birliklar ko‘pincha o‘zaro ma’nodosh yoki zid ma’noli bo‘lsa, “ma’rifat” birliklari o‘zaro dizyunktiv oppozitsiyada bo‘lib, har biri alohida tushunchani ifodalaydi [1]. Masalan, komil inson birikmasiga aniq antonim tanlash kishining komillik haqidagi tasavvuriga bog‘liq bo‘lib qoladi [1]. Faqat ayrim qatorlarda darajalanish kuzatiladi: aqlli – dono – zukko – donishmand [1; 14].

G. Tojiyeva tadqiqotida ham ma’rifat milliy g‘oyaning ma’naviy asoslarini ifodalovchi guruhda (madaniyat, komil inson, madaniy-ma’rifiy muassasalar, mahalla, oila kabilar bilan birga) berilgan; ilm-ma’rifat millatlararo hamjihatlik, ma’rifatparvarlik esa diniy bag‘rikenglik maydoniga bog‘langan, mustaqillik yillarida “ma’rifat” leksemasi yangi ma’no kasb etgan birliklar qatorida ko‘rsatilgan [2]. Bu “ma’rifat” birliklarining lug‘atda faqat alohida so‘z sifatida emas, tushunchalararo bog‘lanishlari bilan berilishi lozimligini bildiradi.

3. Lug‘atlarda berilishining o‘ziga xos jihatlari va kamchiliklari. Tahlil bir necha muammoni ko‘rsatdi.

*Birinchidan,* “ma’rifat” guruhiga oid tushunchalar tarixiy lug‘atlarda “axloq” guruhiga qaraganda kam uchraydi; bu so‘zlarning tilga kirib kelishi ilk islom renessansi bilan bog‘lanadi [1]. Tarjima lug‘atlarida esa ma’naviyatga oid so‘zlarni berishda semik ekvivalentlik va uslubiy adekvatlik masalasida nuqsonlar kuzatiladi [1].

*Ikkinchidan,* izohlarda ko‘pincha sinonim va noaniq so‘zlar (olmoshlar) vositasida ta’rif berish holatlari uchraydi; bu tushuncha mohiyatini to‘liq ochmaydi, ma’no qirralarini ilmiy dalillash orqali izohlash esa mohiyatni to‘liqroq aks ettiradi [1].

*Uchinchidan,* lug‘atlar o‘rtasidagi tafovut. F. Yuldashev 2 jildli (1980–1981) va 5 jildli (2006–2008) O‘TILni “e’tiqod” guruhi bo‘yicha solishtirib, birinchisida ma’noviy butunlik ta’minlanmaganini, misollar qisqaligini, ayrim so‘zlar ma’nosi faqat diniy jihatdan yoritilib, dunyoviy jihati e’tibordan chetda qolganini, turg‘unlik yillarida iymon, tariqat kabi diniy va

milliy qarashlarga aloqador so‘zlarga cheklov qo‘yilganini aniqlagan; 5 jildli lug‘atda esa misollar yangilanib, guruh yangi so‘zlar bilan boyiganini ko‘rsatgan [3]. E’tiqod, komillik, poklik “ma’rifat” mikromaydoni tarkibida ham berilgani uchun [1] bu xulosalar “ma’rifat” birliklariga ham taalluqli deb hisoblanadi.

*To‘rtinchidan,* boshqa turdagi lug‘atlar imkoniyati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”da maqolalar qisqa nomlanib, o‘zaro yaqin maqolalar havola tizimi (kursiv bilan berilgan maqola nomlari) orqali bog‘lanadi [4]; semantik guruhlar asosida tuziladigan konseptual lug‘at esa sinonimlar va iboralarni qisqa izohlar bilan birlashtirib, o‘qituvchi, o‘quvchi va talabalar uchun qulay bo‘ladi [4]. Ma’naviy tushunchalarga bag‘ishlangan maxsus lug‘atlar mavjud [7; 8], G. Tojiyevaning ma’naviyat lingvokulturologik qomusiy lug‘atida esa 100 dan ortiq atov birligi izohlangan [2]. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun rangli bezakli o‘quv izohli lug‘at ham yaratilgan [9]. Biroq “ma’rifat” mikromaydonini yosh darajasiga moslab, tizimli beradigan o‘quv lug‘ati hozircha ko‘rinmaydi.

*Beshinchidan,* tarjima muammosi: “axloq” birliklari ko‘pgina tillar uchun umumiy bo‘lsa, “ma’rifat” tushunchasi islom dini, madaniyati va falsafasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani uchun to‘laqonli leksik universaliya bo‘la olmaydi [1]. Shu bois ikki tilli va o‘quv lug‘atlarida ularga izoh yoki yaqin muqobil berilishi kerak.

**MUHOKAMA**. O‘quv lug‘ati uchun lug‘at maqolasi modeli. Yuqoridagilarga tayanib, “ma’rifat” birliklarini o‘quv lug‘atida berishda quyidagi tamoyillarni taklif etamiz:

23. Birliklarni alifbo tartibi bilan birga mavzuviy-ideografik xarita (ma’naviyat → ma’rifat) doirasida berish [1];
24. Ko‘p qatlamli ta’rifni raqamlab ajratish: umumiy-lug‘aviy, dunyoviy-ma’rifiy, diniy-tasavvufiy ma’no;
25. Sinonimlarni semik ekvivalentligiga ko‘ra daraja tartibida joylash, o‘zaro dizyunktiv bog‘liq birliklarni esa sinonim sifatida emas, havola orqali ko‘rsatish [1];
26. Birikuv imkoniyatlarini misollar orqali ochish va o‘zakdosh so‘zlarni berish [1];
27. Etimologik va madaniy izohni kiritish, boshqa tilda yaqin muqobilini ko‘rsatish [1];
28. Ta’rifni foydalanuvchi yoshiga (maktabgacha, maktab, talaba) moslab bir necha darajada berish [9].

Mirxaydarova “ma’naviyat” leksemasi uchun morfologik belgi, talaffuz, semantik tarkib, sinonim, antonim, giperonim, giponim, etimologiya, o‘zakdoshlar, birikmalar va boshqa tillardagi muqobilni o‘z ichiga olgan tezaurus modelini ishlab chiqqan; u etimologik, izohli, graduonimik va o‘quv lug‘atlari vazifalarini bir joyda jamlaydi [1]. Shu modelni “ma’rifat” uchun moslab, quyidagi lug‘at maqolasini taklif qilamiz:

| **Maqola elementi** | **“Ma’rifat” misolida** |
|---|---|
| Bosh so‘z, turkumi | ma’rifat — mavhum ot |
| Etimologiyasi | arabcha; “bildi, tanidi” ma’nosidagi arafa fe’lidan; maorif bilan o‘zakdosh [1; 6] |
| Izohi | 1. Bilim, ma’lumot. 2. Ta’lim-tarbiya va g‘oyalar asosida kishilarning ong-bilimi va madaniyatini oshirishga qaratilgan faoliyat. 3. Tasavvufda ruhiy kamolot yo‘lidagi maqomlardan biri [1; 5] |

| **Maqola elementi** | **“Ma’rifat” misolida** |
|---|---|
| Soddalashtirilgan izoh (maktab uchun) | Ilm olish, bilimli va madaniyatli bo‘lish |
| Maydondagi o‘rni | ma’naviyat → ma’rifat (“axloq” bilan qiyoslanadi) [1] |
| Yaqin birliklar | ilm, zakovat, tafakkur, donishmandlik |
| O‘zakdoshlari | ma’rifatli, ma’rifatparvarlik, maorif [1; 2] |
| Birikmalari | ilm-ma’rifat, madaniy-ma’rifiy muassasalar [2] |
| Boshqa tillarda | ruscha: просвещение [1]; inglizcha: enlightenment (taxminan) |

***Jadval 2. O‘quv lug‘ati uchun “ma’rifat” lug‘at maqolasi modeli.***

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, “ma’rifat” birliklarini lug‘atda berishdagi asosiy qiyinchilik ularning tizimli munosabat turidan kelib chiqadi. “Axloq” birliklarini sinonim va antonim orqali izohlash mumkin bo‘lsa, “ma’rifat” birliklari o‘zaro dizyunktiv bo‘lgani uchun [1] ularni bir-biri orqali izohlash ma’noni toraytiradi. Shu sababli o‘quv lug‘atida tavsifiy ta’rif, havola va birikuv misollari asosiy vosita bo‘lishi kerak.

Ikkinchi muhim jihat — diniy va dunyoviy qatlamlarning muvozanati. 2 jildli O‘TILda ayrim so‘zlar faqat diniy jihatdan yoritilgani, keyingi nashrda esa bu kamchilik tuzatilgani [3] o‘quv lug‘atida ikkala qatlamni ham ochiq, neytral va yosh darajasiga mos ko‘rsatish zarurligini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, konseptual lug‘at, ensiklopedik lug‘at va tezaurus imkoniyatlari [1; 4] o‘quv lug‘atiga qo‘shilganda, o‘quvchi “ma’rifat” tushunchasini yakka so‘z sifatida emas, tizim sifatida o‘zlashtiradi. Bu o‘qituvchi va talabalar uchun ham, o‘zbek tilini o‘rganuvchi chet ellik foydalanuvchilar uchun ham foydali. Taklif etilgan model hozircha nazariy xarakterga ega, uni amaliy sinovdan o‘tkazish va o‘quv lug‘atining to‘liq namunasini tuzish keyingi tadqiqotlar vazifasidir.

**XULOSA**. O‘zbek tilida “ma’rifat” tushunchasini ifodalovchi birliklarning lug‘atlarda berilishini tahlil qilish quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. “Ma’rifat” leksemasi lug‘atlarda umumiy-lug‘aviy, dunyoviy-ma’rifiy va diniy-tasavvufiy qatlamlarda izohlanadi; o‘quv lug‘atida bu qatlamlar alohida ko‘rsatilishi lozim.
2. “Ma’rifat” mikromaydoni birliklari o‘zaro dizyunktiv munosabatda bo‘lib, ularni sinonim yoki antonim orqali izohlash o‘rinli emas; tavsifiy ta’rif, havola va misollar samaraliroq.
3. Mavjud lug‘atlarda bu guruh nisbatan kam yoritilgan, ayrim izohlarda sinonim va noaniq so‘zlar bilan cheklanish, bir qirrali talqin kuzatiladi; tarjimada milliy-madaniy xoslik hisobga olinishi kerak.
4. Ideografik xarita, qatlamli ta’rif, daraja tartibidagi sinonimlar, birikuv misollari, etimologik izoh va yoshga moslashtirilgan ta’rifni o‘z ichiga olgan lug‘at maqolasi modeli taklif etildi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR


1. Mirxaydarova N.X. O‘zbekcha “ma’naviyat” va ruscha “духовность” arxisemali leksemalarning chog‘ishtirma tadqiqi: Filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2024.
2. Tojiyeva G.N. O‘zbek tili ma’naviy-ma’rifiy leksikasining mustaqillik yillaridagi taraqqiyoti (“milliy g‘oya” atov birliklari tizimi): Filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Samarqand, 2017. – 48 b.
3. Yuldashev F.H. O‘zbek tilining “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasi “e’tiqod” ma’noviy guruhi atov birliklari tizimi: Filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Termiz, 2021.
4. Bobojonova Sh.Sh. O‘zbek tili “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasining “axloq” umumiy semali atov birliklari tizimi: Filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Qarshi, 2022.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. II jild. – Toshkent: O‘zME, 2006.
6. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. II jild.
7. Ma’naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2013.
8. G‘oziyev S., Ibragimova G. Ma’naviyat lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. – 128 b.
9. Bobojonova Sh.Sh. Komillik sari ilk qadam. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun rangli bezakli o‘quv izohli lug‘at. – Qarshi: Nasaf, 2019.
10. Tojiyeva G. Izohli lug‘atlarda ma’naviy-ma’rifiy tushunchalarning berilishi // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2017. – №6. – B. 39–41.
11. Tojiyeva G. O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida ma’naviy-ma’rifiy tushunchalarni ifodalovchi atov birliklarining tavsiflanishi // Qarshi DU xabarlari. – Qarshi, 2016. – №1. – B. 111–117.
12. Tojiyeva G. Ona tili ta’limida o‘quv lug‘atlarining ahamiyati. – Qarshi, 2004. – B. 25–28.
13. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
14. Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish. – Toshkent: Fan, 1997. – 130 b.